

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Recensioner

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2015_litt_c

Fornvännen 2015(110):3 s. 214-226

Ingår i samla.raa.se

Recensioner

Munkar och magnater vid Vättern. Studier från forskningsprojektet »Det medeltida Alvastra». Red. Lars Ersgård. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet 2012. 415 s. ISBN 978-91-89578-46-3.

Forskningsprojektet »Det medeltida Alvastra: en tvärvetenskaplig studie kring organisation, ekonomi och social struktur», som med denna bok når sitt slut, påbörjades 1992. Förutom enskilda publikationer av projektets deltagande forskare har resultat tidigare publicerats i form av boken *Helgonets boning*, som trycktes 2006 och innehåller två längre artiklar av medeltidsarkeologerna Lars Ersgård och Marie Holmström.

Den föreliggande publikationen, *Munkar och magnater vid Vättern*, samlar fyra omfattande artiklar med en avslutande reflektion skriven av bokens redaktör Ersgård. För två av artiklarna står konstvetaren Ann Catherine Bonnier, medan Holmström bidragit med ett kapitel och kulturgeografen och agrarhistorikern Clas Tollin med ett.

Projektets huvudsakliga problemområden beskrivs som följande fyra (s. 388):

- I. Den äldre rumsliga strukturen i bygderna kring Alvastra.
- II. Cistercienserklostret och utvecklingen av den medeltida kyrkoarkitekturen i västra Östergötland.
- III. Klosterlandskapet med särskild fokusering på dess sociala och ekonomiska organisation.
- IV. Sociopolitiska och kulturella förhållanden i västra Östergötland vid tiden för klostrets grundande.

En utförligare beskrivning och förklaring av dessa områden finns i Ersgårds introduktionskapitel till *Helgonets boning* (s. 11 f).

Bonniers bägge artiklar handlar om kyrkobyggandet i Östergötland under 1100- och 1200-talen. Den första artikeln spårar inflytandet från klosterkyrkan i Alvastra på den övriga kyrkobe-

byggelsen i landskapet. Denna påverkan kommer till uttryck i en asketisk arkitektur, i välhuggna murverk, karakteristiska skråkantssocklar och avancerade valv. Somliga särdrag låter sig inte spåra vidare till kontinentens cisterciensiska klosterkyrkor, varför Bonnier drar slutsatsen att vi, snarare än om en cisterciensisk stil, kunde tala om en *Alvastrastil*, som påverkat utformningen av vissa kyrkor och tillbyggnader till äldre kyrkor. Hon föreslår att byggnadshyttan i Alvastra varit verksam under en längre tid (kanske i hundra år) och åtagit sig byggnadsuppdrag på andra orter i närheten genom att utnyttja sekulär arbetskraft. Genom jämförelser med kontinental kyrkoarkitektur och med liknande fenomen i näraliggande svenska landskap visar Bonnier hur somliga stildrag som präglar Alvastra klosterkyrka återkommer i andra kyrkor i Östergötland utan att de synes ha blivit helt dominerande för landskapets kyrkobyggande.

Bonniers andra artikel behandlar cistercienserna och det aristokratiska landskapet. Klosterkyrkans byggnadshytta influerade särskilt utformningen av Heda, Rogslösa och Örberga kyrkor. Bonnier menar att tillbyggnaden av det norra sidskeppet i Heda, som tillkom ganska kort efter kyrkans ursprungliga uppförande, fungerade som tillfälligt kyrkorum för munkarna medan man byggde klosterkyrkan vid Alvastra. De nya korpapellen i Rogslösa och Örberga vill Bonnier försiktigt förstå som privata platser för gravar och själamässor åt familjerna som uppförde och ägde kyrkorna. Hon resonerar kring hur vissa inslag i arkitekturen, särskilt speciella former av kyrktorn (som det i Örberga), tyder på internationella kontakter. Bonnier menar att de flesta tornförsedda kyrkobyggnaderna i landskapet byggdes för medlemmar av de rivaliserande kungaättarna i anslutning till dessas gods.

Utifrån ett resonemang kring storlek och placering av begravningsplatser, och åldern på befintliga dopfuntar, drar hon slutsatsen att västra Östergötland dominerades av ett antal ansevärdas godsdomäner samt att sockenbildningen i Al-

vastraområdet var osedvanligt sen i jämförelse med omgivande landskap. Bonnier tolkar detta som tecken på att högaristokratiska släkter med omfattande jordinnehav motsatte sig en sockenbildning som skulle överföra en del av deras rätt till ekonomisk ersättning från bönderna – för att högfrälset höll dessa med kyrka och präst – till kyrkan. Kungamakten skulle då först efter sin stärkning under 1200-talets lopp ha lyckats frånta aristokratin detta privilegium. En annan tolkning jag kan tänka mig är att just kungaätterna hade stora godsinnehav i detta område och därför inte prioriterade omstruktureringen av landskapet eftersom intäkterna här kom dem själva till del.

I antologins tredje artikel, »Kontinental ideologi i monastisk regi», diskuterar Marie Holmström byggnadskomplexet »Sverkerskapellet» och sätter in det i en vidare samhälllig och kontinental kontext. Holmström presenterar nya tolkningar av de arkeologiska fynden, där hon ser cisterciensklostren som religiösa, maktpolitiska, kulturellt ledande och skriftbrukande centra för godsförvaltning och ekonomisk administration. Hon bygger här vidare på perspektiv hon utvecklade i *Helgonets boning*.

Holmström motbevisar på ett övertygande sätt flera av arkeologen Otto Frödings hypoteser kring det så kallade »Sverkerskapellet». Frödin ägnade mycket av sin verksamhet under slutet av 1910-talet åt Alvastraoamrådets medeltida lämningar. I stället för ett gravkapell rör det sig om en byggnad som varit fullt integrerad i något slags hantverks- och produktionsverksamhet med stark anknytning till klostret, menar Holmström. Tillsammans med övriga medeltida byggnadslämningar och fynd talar denna konstruktion sitt tydliga språk: här fanns en ekonomi- och produktionsenhet i klostrets regi, ett slags *hemgrangie*. I likhet med organisationsstrukturen hos kontinentala cistercienskloster bör Alvastraklostrets viktigaste grangie ha legat i dess omedelbara närhet. Konkret pekar Holmström på möjligheten att man ägnat sig åt boskapsskötsel och skinnhantverk och att det vid Sverkerskapellet fanns en verkstadsmiljö där pergament tillverkades. Holmström kopplar också ihop detta med spridningen av en skriftkultur inom samhällets elitiskt och därigenom medföljande nya före-

ställningar kring kommunikation, maktutövning och samhällsorganisation.

Clas Tollins bidrag behandlar landskapet i västra Östergötland, särskilt Omberg-Täkernområdet, med utgångspunkt i ägodomäner, kyrkobyggande och sockenbildning. Med källpluralistisk metod undersöker Tollin jordägandet, särskilt inom vissa högfrälsefamiljer, för att undersöka varför Alvastra kloster placerades just söder om Omberg och hur den ursprungliga fundationsdonationen kan ha sett ut. Han för en intressant diskussion kring utvecklingen under medeltiden och huruvida man har varit fel ute i att betrakta familjejordbruk och byar som en ursprunglig struktur, sedermera ersatt av storgårdar. Tollin menar att storgårdar med tillhörande begravningsplatser och egenkyrkor var vanliga under den tidiga medeltiden. Detta talar för att den territoriella sockenindelningen kommit att ersätta »personella» socknar baserade på enskilda jordägares godsinnehav. Dessa kvarlever i modifierad form i senare socknar. Åtminstone i västra Östergötland varierar därför socknarna kraftigt i storlek, då indelningen inte gjorts utifrån befintliga bygemenskaper eller administrativt avpassade enheter.

Tollins artikel hade vunnit på ett resonemang kring betydelsen av de ägandemönster och donationstendenser han ser tecken på i det empiriska materialet. I texten finns ingen argumentation kring ätternas eller individernas strategier – varför man valde att skänka jord till ett visst kloster och låta sig begravas där, varför man gifte in sig i en viss släkt. Detta kunde ha föranlett en utförlig diskussion kring konkurrens mellan rivaliserande släkter, statusmarkerande och legitimitetsbärande funktioner hos kyrkan, identitetsskapandet i en omvälvande tid då ägandestrukturer förändrades i takt med att hela samhället transformerades mot ett statligt organiserat, kontrollerat och institutionaliserat rike. I en sådan diskussion kunde Tollin ha diskuterat nyare forskningsrön kring maktens synlighet i landskapet och dess rumsliga dimension, som företräds av svenska arkeologer som Martin Hansson och Jonas M. Nordin. Dessa ämnen berörs egentligen bara i korthet av Holmström (fr.a. s. 238), men Tollin associerar till dem i rubriker och ordval (nätverk, sociopolitiska förhållanden, etc.), utan att egentligen gå vidare med dem.

Nyare forskning om maktens uttryck i landskapet borde även ha varit av intresse för Bonnier, vars andra artikel handlar om just »det aristokratiska landskapet». Projektets fokus på social organisation och sociopolitiska förhållanden (problemområden III och IV, se ovan) är inte tillräckligt synligt i denna publikation, utan hade synnerligen gagnats av utförligare relaterande till ny forskning.

Det finns också flera problem med formatet. Artiklarna är osedvanligt långa och behandlar i vissa fall en mängd ämnen som ibland är tämligen löst sammankopplade. Teman som bara borde berörts i korthet introduceras ofta genom långdragna litteraturgenomgångar. Exempelvis redogör Holmström stundtals lite väl mångordigt för forskningen kring de kontinentala cisterciensklostren. Utläggningarnas längd är inte befogad av syftet att jämföra Alvastraxempel med de kontinentala klostren; för detta hade kortare utblickar räckt. Det finns också många upprepningar. För att nämna ett exempel citerar Tollin samma meningar ur Östgötalagen och Yngre Västgötalagen två gånger i samma artikel (s. 322 resp. 352).

Boken tycks heller inte framtagen som en antologi där författarna läst och kommenterat varandras alster. Medvetenheten om varandras arbeten verkar vara låg, då korsreferenser som kunde lyft diskussionen uteblir. Som exempel kan nämnas Tollins hänvisning till det s.k. Sverkerskapellet med den enkla formuleringen att »dess närmare ålder och funktion är inte klarlagd» (s. 305), där han nöjer sig med att presentera Frödens gamla tolkning, trots att Holmström i samma volym levererar en utmärkt diskussion och nya rön i just denna fråga. Samma sak gäller sockenbildningen och Östgötalagens bestämmelser kring kyrkobyggnade, där Bonnier för en diskussion (s. 99 f) som Tollin inte refererar till.

Över huvud taget strider författarnas tolkningar ofta mot varandra utifrån grundläggande skiljaktigheter i perspektiv. Detta hade kunnat utnyttjas mer aktivt för att föra diskussioner kring möjligheterna att föra kunskapsläget framåt vad gäller den tidiga medeltiden i Sverige. Vi ser här alltså inte något exempel på ett tvärvetenskapligt tillvägagångssätt där de olika disciplinernas perspektiv och metoder lett till fruktbara

debatter som läsaren kan följa i framställningen, utan till synes oförenliga perspektiv får stå sida vid sida utan att egentligen utmana varandra.

Helt okommenterade lämnas dock inte skiljaktigheterna. Ett värdefullt bidrag, utan vilket min kritik hade blivit desto hårdare, är redaktören Lars Ersgårds efterord. Här går han igenom de viktigaste resultaten av detta långvariga projekt, diskuterar de skiftande perspektiven hos projektdeltagarna och tar upp några konkreta teman kring vilka slutsatserna varit särskilt avvikande, exempelvis rörande återdeponeringen av Eskilstunakistor (s. 400 ff). I mångt och mycket handlar meningsskiljaktigheterna om att somliga forskare, i projektet representerade av de historiska arkeologerna Ersgård och Holmström, gärna söker symboliska eller andra mentala förklaringar till agerandet hos folk i det förflutna – som då man valde att förlägga Alvastra till Ombergs närhet, eller använde Eskilstunakistor som byggmaterial vid uppförandet av kyrkor. Andra, här främst Tollin, undviker i allt detta slags förklaringar, som Tollin betraktar som otestbara, och väljer i stället företrädesvis praktiska eller socioekonomiska förklaringar.

Trots framförd kritik bjuder boken, särskilt ackompanjerad av *Helgonets boning*, på ny kunskap om Östergötlands tidiga medeltidshistoria, inte minst genom att lansera nya perspektiv på klostrets plats och funktion i det omgivande samhället, såväl regionalt som nationellt och internationellt. Den ger också uppslag till fortsatt forskning.

Kim Bergqvist

Historiska institutionen

Stockholms universitet

SE-106 91 Stockholm

kim.bergqvist@historia.su.se

Niklas Eriksson, *Urbanism under Sail: an Archaeology of the Fluit Ships in Early Modern Everyday Life*. Södertörns högskola 2014. 225 s. ISBN 978-91-87843-02-0.

Urbanism Under Sail är en viktig bok! Den behandlar ett unikt källmaterial men samtidigt ordinära materiella spår av det tidigmoderna samhäl-